

עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות העובדות בישראל: חוויות ואתגרים

הוזאם הרדל-זרייק' ועידית בליט-כהן'

המאמר מתבסס על המחקר הביקורתי הראשון שנערך בארץ על נשים פלסטיניות, אזרחיות ישראל, שעוסקות בעבודה קהילתית, ומציג את החוויות שהן עוברות בעבודתן ואת האתגרים הניצבים לפניהן. המחקר התבסס על ראיונות מובנים למחצה עם 15 עובדות סוציאליות קהילתיות. הממצאים מצביעים על שלושה אתגרים מרכזיים העומדים לפני עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות בעבודתן הקהילתית בישראל: אתגר מקצועי, אתגר פוליטי ואתגר מגדרי. אתגרים אלה באים לידי ביטוי באופנים שונים, הן בחייהן המקצועיים של העובדות והן בחייהן הפרטיים. החוקרות ניגשו למחקר זה מתוך האמונה שהשמעת קולן ותיעוד חוויותיהן של עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות מרימים תרומה ייחודית לשחרורן מכבלי ההשפעות הפוליטיות והחברתיות, לידע האקדמי בתחום העבודה הקהילתית ולחקר הנשים הערביות הפלסטיניות העוסקות במקצוע זה.

מלות מפתח: נשים פלסטיניות, עבודה קהילתית, החברה הערבית הפלסטינית, עבודה קהילתית עם מיעוט לאומי

מבוא

העבודה הסוציאלית הקהילתית חותרת לקדם תהליכי פיתוח והתארגנות של פרטים וקבוצות בקהילות, כדי לחולל שינוי במצבם ובמצב הקהילה כולה (סדן, 2009). העובדים הקהילתיים פועלים לצמצם את האי-השוויון ולהגביר את ייצוגן של קבוצות מוחלשות על ידי התארגנות

1 בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

של אנשים שהיא הכלי שנועד להשפיע על חלוקה צודקת של משאבים (אברמי, גל ווייס-גל, 2008). משימה זו היא משימה פוליטית שעניינה שינוי במבנה יחסי העוצמה הנוהג והבטחת צדק חברתי רב יותר. מקצוע העבודה הסוציאלית הקהילתית, כמקצוע פוליטי מטבעו, דורש מהעוסקים בו לערער על מדיניות חברתית פוגענית, לנהל מאבקים חברתיים, להתעמת עם מוסדות פוגעניים, לפעול למען שינוי ביחסי העוצמה, להשיג זכויות ולהשפיע על הקצאת משאבים חברתיים (סדן, 2009).

לאור שפע תהליכי ההגירה, תהליכי הגלובליזציה, החידושים הטכנולוגיים והתמורות בדרכי התקשורת המתחוללים בעשורים האחרונים ברחבי העולם, זכתה העבודה הקהילתית בקרב מיעוטים אתניים ולאומיים בעולם לתשומת לב מחקרית רבה. תהליכים אלה מאפשרים לאנשים, יותר מאשר בעבר, תנועה ונדידה בין מדינות שונות ותרבויות שונות, אך בה בעת מציבים לפנייהם אתגרי השתלבות בסביבתם החדשה, שעלולים להיות להם למכשול, לעתים מכשול כמעט בלתי עביר (Dominelli, 2010). עבודה קהילתית עם מיעוטים ומהגרים דורשת להבין לעומק, לא רק עניינים הנוגעים להסתגלות הפרט ולהתפתחותו, אלא גם את ההקשר התרבותי והפוליטי שבתוכו האנשים חיים (Lord & Hutchison, 1993; Payne & Askeland, 2008; Saleebey, 2006; Sisneros, Stakeman, Joyner, & Schmitz, 2008). מחקרים מדגישים שגישת ההעצמה בעבודה עם מיעוטים אתניים ולאומיים ברחבי העולם היא אחת האסטרטגיות היעילות והחשובות, המסייעות לאנשים בקהילה לשמור על חייהם הפעילים ולהתאים את עצמם לחברת הרוב (Kang, Harington, & Park, 2015; Laux & Thieme, 2006; Morck, 2011; Saleebey, 2006). במחקרים אלה נאמר שכדי להעצים את המיעוטים, על העובדים הקהילתיים להניע אותם לרכוש ידע על אנשים, על שירותים מקומיים ועל קבוצות אוכלוסיה שונות בחברה שהם חיים בה. כמו כן עליהם לעזור להם להרחיב את הרשתות החברתיות בקהילתם ומחוצה לה ולבנות אמון המבוסס על שיתוף והשתתפות בקהילה ובחברה בכלל (Kim, Linton, & Lum, 2013).

מאפייני המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל שונים במקצת מאלה של מיעוטים אתניים ולאומיים רבים ברחבי העולם, משום שטרם הפכו מיעוט גדול, אחרי הנכבה בשנת 1948², היו חברה ילידית. מיעוט זה חוּןָה אמנם אפליה כלכלית, חברתית ותרבותית (עלי וגורדוני, 2009; שאדה, 2006), אבל יש בתוכו קבוצה הסובלת מאפליה כפולה: הנשים; גם מעצם היותן חלק מקבוצת מיעוט לאומי וגם מעצם שייכותן המגדרית (אבו רביעה-קווידר ווינר-לוי

2 "נכבה" (نكبة) היא מלה בערבית שפירושה "אסון גדול" או "קטסטרופה". אצל הפלסטינים הנכבה היא המונח המתאר את הרס רוב היישובים הפלסטיניים מ-1948, את הפיכת רוב תושביהם לפליטים ואת הרס התרבות והחיים הפלסטיניים. הנכבה החלה ב-1948 בשטח שהפך למדינת ישראל (ג'מאל ובסול, 2014; סבאע-ח'ורי ורוחאנא, 2011).

(Herzog, 2004; 2010). הסכסוך הישראלי-הפלסטיני משפיע על תפקידיהן המגדריים של נשים פלסטיניות, על מעמדן, על נגישותן להשכלה ולתעסוקה ועל רווחתן הנפשית (אהרוני, 2015; Jabareen, 2015). הן חוות את עולמן כמרחב מרובה, מורכב, רווי מתחים כלכליים, מעמדיים ופוליטיים, חלקם חיצוניים וחלקם נפשיים-פנימיים (אבו רביעה-קוויידר ווינר-לוי, 2010; ח'טאב, 2009).

בישראל נערכו אך מחקרים ספורים על העבודה הקהילתית בחברה הערבית, וטרם חקרו את עבודתן של עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות. הנחת המחקר שעמה יצאנו לדרך הייתה שמצבן הייחודי של נשים פלסטיניות בישראל, העוסקות בעבודה קהילתית והמהוות מיעוט אתני בחברת רוב, מאתגר במיוחד. הצבנו לעצמנו שלוש מטרות מרכזיות: (1) לתאר את הקשיים ואת האתגרים העומדים לפניהן בעבודתן הקהילתית בחברה הערבית הפלסטינית ולהעלות אותם על סדר היום; (2) להשמיע את קולותיהן ולשתף בחוויותיהן מעבודתן; (3) להעלות את המודעות למשמעותה של העבודה הסוציאלית הקהילתית בחברה הערבית בישראל.

משאלתנו היא שמחקר זה יתרום תרומה של ממש לספרות הדנה בעבודה קהילתית בכלל ובעובדות קהילתיות ערביות בפרט ולפיתוח תוכניות לימוד ופרקטיקה באקדמיה, המותאמות למורכבותה של העבודה הקהילתית עם מיעוטים בחברת רוב.

מקצוע העבודה הסוציאלית הקהילתית

עבודה קהילתית היא התשובה המעשית לשאלה התיאורטית "איך אנשים יכולים להשפיע על החברה?". היא מסייעת לאנשים להיות ולפעול כאזרחים במרחב הציבורי. העבודה הקהילתית מעודדת ומאפשרת שינוי חברתי, המבוסס על ערכים דמוקרטיים הומניסטיים של צדק חברתי ושוויון, כבוד האדם, אחריות חברתית, מחויבות לחירויות הפרט, פיתוח מודעות חברתית ושיתוף אזרחים. היא נעשית דרך התארגנות, השתתפות ורגישות תרבותית ברוח ערכי העבודה הסוציאלית: קבלה ואמונה בשינוי, אמפתיה, זכות הפרט לעזרת הכלל והימנעות משיפוט (יצחקי ובוסטין, 2012; סדן, 2009; Rubin & Rubin, 2008).

אלה מטרותיה העיקריות: להביא לכך שצרכים משותפים של קבוצות אוכלוסייה יזכו למענה מתאים; לחזק ולהגביר את יכולתם של האנשים לפתור בעיות ולתפקד באופן עצמאי; לקשר אנשים למערכות המספקות להם משאבים, שירותים והזדמנויות; לפעול לחיזוק ההשתתפות של תושבים בארגונים ובפעילויות כאמצעי להעצמתם ולהשתלבותם בחברה ובקהילה ולצמצום תחושת הניכור שלהם; לתרום לפיתוח מדיניות חברתית ולשיפור; ללמד אנשים כיצד להשתתף בתהליכים פוליטיים כדי להגביר את מעורבותם בקבלת החלטות המשפיעות על חייהם וכדי להשפיע על חלוקה צודקת של משאבים (אברמי, גל ווייס-גל, 2008; יצחקי ובוסטין, 2012; ישי, 2003; סדן, 2009; Rubin & Rubin, 2008).

אחד מעקרונות היסוד של העבודה הסוציאלית הקהילתית הוא מחויבות לשינוי חברתי. עיקרון זה נשען על הערכים הבסיסיים של העבודה הסוציאלית – אמונה בזכויות הפרט ובשוויון הזדמנויות. אין העובד הקהילתי יכול להסכים ולהשלים עם עוולות חברתיים, ועליו לנקוט פעולה שתפר את הסטטוס קוו המאפשר אותם ותשפר את הנגישות של החלשים למשאבים כלכליים, פסיכולוגיים ופוליטיים.

עיקרון יסוד אחר הוא עקרון ההעצמה. העצמה היא התהליך שאנשים או קבוצות משיגים באמצעותו כוח אישי, ארגוני וקהילתי. כוח זה מאפשר להם לקנות שליטה בחייהם ובגורלם, לחוש שהם מסוגלים להתמודד באופן בונה עם הכוחות החברתיים ולהגשים את שאיפותיהם. זוהי הדרך היעילה ביותר של אדם או קבוצה לפעול למען שינוי. התערבות קהילתית מעודדת העצמה דרך שלוש רמות של שינוי: ברמה האישית, ברמה הקהילתית וברמה החברתית. ניתן לומר שתהליך ההעצמה הקהילתית הוא התרחשות משולבת, פנימית וחיצונית, של פיתוח יכולות, פיתוח קהילה ופיתוח מנהיגות (יצחקי ובוסטין, 2012; סדן, 1997, 2009; Gutierrez, 1990).

מספרם של העובדים הסוציאליים הקהילתיים בישראל העובדים ברשויות המקומיות ובמשרד הרווחה הוא כ-350. לא נמצאו נתונים עדכניים על החלוקה המגדרית והאתנית שלהם ועל מספרם של אלה העובדים במגזר הפרטי והשלישי.

רוב העובדים הסוציאליים הקהילתיים מועסקים באמצעות הרשויות המקומיות. מכאן שהם פועלים בכפוף לצרכים וליעדים של הרשות, וחופשיים פחות להתאים את יעדיהם לצרכים ולרצונות של הקהילה ופעיליה (Korazim-Korosy, 2000). הממסד מצפה מהם שיסייעו לשמור על הסדר החברתי ועל היציבות הפוליטית באמצעות פעולות המחזקות את האינטגרציה החברתית. ולכן הפרקטיקות העיקריות שלהם הן פיתוח קהילתי, שיתוף לקוחות וחיפוש פתרונות מוסכמים (שם). עמיתיהם העובדים בעמותות ובגופים לא-ממסדיים עצמאיים יותר לבחון בעין ביקורתית מצבים חברתיים, ואין הם נתונים ללחצים להתאים את עצמם למדיניות הציבורית הנוהגת. הפרקטיקה החוץ-ממסדית נסמכת בעיקר על עידוד הלקוחות לפעולה משותפת וליצירת מצבי קונפליקט שיבליטו את אי ההסכמה ויגבירו את מעורבותם של בעלי עניין בשיטות של סגור ושדולה (כנען, 1988; Korazim-Korosy, 2000).

עובדים קהילתיים מבקשים להשפיע על המבנה החברתי הנוהג באמצעות ערעור על מדיניות חברתית פוגענית, בניהול מאבקים חברתיים, בעימות עם מוסדות פוגעניים, בפעולה למען שינוי ביחסי העוצמה, בהשגת זכויות, בהשפעה על הקצאת משאבים חברתיים ובהגברת כוחן של קבוצות מקופחות בחברה (סדן, 2009; Alinsky, 1971; Pawlak & Flynn, 1990; Reeser & Epstein, 1990).

חוקרים רבים מצאו שמעורבותם הפוליטית של עובדים סוציאליים היא הנוסחה היחידה המאפשרת להם גם להישאר נאמנים לחזונה המסורתי הקלאסי של העבודה הסוציאלית – שמירה על רווחתו של הפרט ועל יכולתו לממש את הפוטנציאל האישי שלו – וגם להתמודד עם בעיות חברתיות ברמת המקור ולפעול למען צדק חברתי (Abo El-Nasr, 1991; Alexander, 1982; Clarke & Acock, 1989; Franklin, 1986; Reeser & Epstein, 1990; Strandberg & Marshall, 1988).

גישה אקטיביסטית-פוליטית אינה רואה קושי במעורבות פוליטית של עובדים סוציאליים במסגרת פעולתם המקצועית. גישה זו גורסת שעל עובדים סוציאליים להיות מיומנים באסטרטגיות פוליטיות כדי להגדיל את כוחם ואת השפעתם על מדיניות מקומית וארצית הנוגעת לשירותים חברתיים. היא רואה את הקהילה כיחידה פוליטית ובקיפוח ובאפליה מוסדיים היא רואה את המקור למצוקה חברתית. שיטת ההתערבות לפי גישה זו מתבססת על שימוש בקונפליקט ועל קריאת תיגר על הממסד לצד פיתוח מודעות פוליטית אצל האנשים. (מנוחין, 2010; קאופמן, 2014; Reisch & Lowe, 2014; Mary, 2001; Fisher, 1995; Wolk et al., 1996; 2000).

הערבים הפלסטינים בישראל

הערבים הפלסטינים מונים כחמישית מכלל האוכלוסייה בישראל, מיליון איש וחצי כמעט, והם דוגמה מובהקת לחברה ילידית שבעקבות הנכבה ב-1948 הפכה מרוב למיעוט גדול (שחאדה, 2006). הנכבה הביאה לפיצולה ולקריסתה של החברה הפלסטינית, ובעקבותיה החל פרק חדש בהיסטוריה של הפלסטינים בישראל. השלכותיה לא פסחו על שום היבט של החברה הפלסטינית, והיא השפיעה ועודנה משפיעה עליה חברתית, פוליטית ותרבותית (סבאע-ח'ורי ורוחאנא, 2011, ע'אנם, 2005).

מבחינה כלכלית הלך והצטמצם מאז הנכבה ענף עיסוקם העיקרי של הפלסטינים, החקלאות, עד שהגיע להיקף חסר חשיבות בגלל מדיניות של הפקעת קרקעות והוצאתן מכלל החקלאים הזכאים לסובסידיות (זחאלקה, 1998; לוי-אפשטין, אלהאג' וסמיונוב, 1994). מדינת ישראל מגבילה בעקיבות תהליכי הרחבה, בנייה ופיתוח של יישובים ערביים. הפלסטינים, שהם כאמור כ-20% מאוכלוסיית המדינה, שולטים רק ב-2.7% משטח הרשויות המקומיות ומחזיקים בבעלותם רק 3.5% מהקרקע (Kedar & Yiftachel, 2006). מאז 1948 הקימה המדינה 700 ויותר יישובים יהודיים חדשים, ואף לא יישוב ערבי אחד (יפתחאל, 2000). אין מדינת ישראל מפרידה בין המדיניות הכלכלית למדיניות האזרחית-הלאומית; להפך, מאז ומתמיד הייתה הכלכלה מנוף כוח ושליטה לאומי ככלל, ובייחוד ביחס למיעוט הפלסטיני (שחאדה, 2006).

מבחינה אזרחית-פוליטית, אף שהפלסטינים מוגדרים בחוק כאזרחים שווי זכויות וחובות, הם מופלים, הן משום שאינם יהודים והן בשל השתייכותם הלאומית (לרנר, ארדרריך ורפפורט, 2008; Adalah, 2011). הם לכודים אפוא בסבך הסתירות של המשטר הישראלי, כלומר בין הדמוקרטיה המוצהרת של המדינה לבין מגוון הפרקטיקות הדכאניות והמדירות שהיא נוקטת כלפיהם (יפתחאל, 2011). מאזרחי המדינה הערבים הפלסטינים נשללת הזכות לשוויון אזרחי מעצם הגדרת המדינה כמדינת היהודים. הדרתם מגבולות האזרחות מקבלת משנה תוקף עקב התפיסה שיהדות היא גם קטגוריה דתית ולא רק אתנית. אזרחותם הרשמית של הפלסטינים בישראל והגידול הדמוגרפי שלהם עדיין לא תורגמו להשתלבות חברתית בעלת משקל או להעצמה פוליטית. אף שהם מנהלים מאבק ממושך ולא-אליים לשוויון ולהכרה, הגיעו הערבים הפלסטינים בישראל אך להישגים מעטים במשך 70 שנות עצמאותה של המדינה, והשפעתם הפוליטית הייתה זניחה בלבד (יפתחאל, 2011; Adalah, 2011).

הפיכתו של המיעוט הפלסטיני בישראל מרוב שולט בשנת 1948 למיעוט חסמה את התפתחותו החברתית-התרבותית (ע'אנם, 2005). יתר על כן, מבנה היחסים המשולש של המיעוט הערבי הפלסטיני – יחסיו עם המדינה, עם החברה הפלסטינית ועם מדינות ערב – הוביל לפיצול לזהויות משנה מקומיות, קהילתיות, דתיות ועדתיות (אבו רביעה-קווידר ווינר לוי, 2010).

מעמדן של נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל

נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל הן חלק בלתי נפרד מהמיעוט הלאומי הפלסטיני. הן סובלות מאפליה משולשת: בחברות בקבוצת מיעוט לאומי, כנשים בכלל וכנשים החיות בחברה פטריארכלית בפרט (גאנם ומוסטפא, 2009). חוויית הדיכוי של נשים ערביות שונה מזו של הגברים, כי אצלן מתווסף גם הדיכוי הפטריארכלי שיש בו סוגיות כמו רצח נשים, פוליגמיה ואלימות במשפחה (חסן, 1999). החוקרות ע'אנם (2005) והרצוג (Herzog, 2004) תיארו את חייהן של הפלסטיניות בישראל כחיים במצב ספיי (לימינלי). ספיות מבנית (structural liminality) היא מושג המתאר את המצב שנשים פלסטיניות בישראל נתונות בו: הן נחשבות חריגות בעיני העם הפלסטיני בגלל אזרחותן הישראלית, ובעיני החברה הישראלית בשל היותן חלק מהעם הפלסטיני. ספיות מבנית היא מצב שבו כוחות שונים מושכים בכיוונים שונים, כך שהמציאות הופכת עמומה ומטושטשת. בהקשר זה נשים פלסטיניות עשויות לחוש חוסר אונים, זרות ובדידות, ובעקבות כך לאבד תקווה לשינוי ולהימנע ממעורבות פוליטית (ע'אנם, 2005).

הקיפוח הלאומי מצד אחד והמאבק החברתי מהצד האחר יצרו אצל הפלסטינים בישראל בכלל ואצל הנשים הפלסטיניות בפרט תחושה של חיים במצב חירום תמידי ושל נחיצות להקצות את כל האנרגיות למאבק על זכויות לאומיות, תוך ויתור על מאמצים לרפורמה

ולשינוי חברתי פנימי (ע'אנב, 2005). כך הפך מעמדה החברתי של האישה לעניין משני, הן במדינת ישראל והן בחברה הערבית. נשים פלסטיניות אינן משתייכות לרוב היהודי ההגמוני ולא לאליטה הפוליטית הגברית הפלסטינית אשר מכתובה את הנורמות החברתיות ומכוננת את הנרטיב הלאומי (אבו רביעה-קווידר ווינר לוי, 2010; ע'אנב, 2005). לדיכוי ולמעמד השולי של הנשים הפלסטיניות השלכות הבאות לידי ביטוי ברמת העוני, באבטלה ובאפליה שהן מהקשות ביותר בישראל (מנאע, 2013).

מבחינה תרבותית החברה הערבית הפלסטינית בישראל היא חברה פטריארכלית – הגברים מכתבים את התנהלותה. הפטריארכליות משתקפת במוסדות החברתיים, ובחיי המשפחה במיוחד (חסן, 1999; Blit-Cohen & Jammal-Abboud, 2016). במשפחה האב והאחים הם השולטים, והאם והאחיות כפופות להחלטותיהם (ע'אנב, 2005). חוקרים רבים אימצו את הגדרתו של החוקר הפלסטיני שראבי (Sharabi, 1992), "ניאו-פטריארכיה", המתארת את הגרסה המודרנית של הפטריארכיה. בעקבות תהליך שינוי ומודרניזציה חברות לובשות צורות של מודרניזם, אך למעשה עדיין פועלות למען טובתו של הגבר ומנציחות את עליונותו. החברה הערבית הפלסטינית בישראל הוגדרה כחברה ניאו-פטריארכלית משום שאימצה דפוסים מודרניים, כגון יציאת האישה לעבודה, תהליך עיור, צורת לבוש, ובה בעת ממשיכה להנציח את עליונות הגברים ואת נחיתות הנשים (אבו בקר, 2012; ע'אנב, 2005; Barakat, 1993).

לאור כל זאת ניתן לסכם שבכל הנוגע לנשים פלסטיניות בישראל לא ניתן להפריד בין הדיכוי הכלכלי לבין הדיכוי החברתי והפוליטי. לפנינו מפגש בין מנגנוני שליטה שונים המייצרים צורות שליטה שונות הבאות לידי ביטוי במישורים שונים: במשפחה, בקהילה, בתרבות, בתעסוקה ובמישור האזרחי-הפוליטי.

עבודה קהילתית ועובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות בחברה הערבית

בישראל נערכו אך מחקרים ספורים על העבודה הקהילתית בחברה הערבית, ועד היום טרם חקרו בנפרד עובדים קהילתיים ברשויות מקומיות ערביות, בעמותות ובארגונים חברתיים. על יסוד מחקרם של גורבטוב, שור, שוגרמן וסנדר (2013) ניתן להניח שרוב העובדות הסוציאליות הקהילתיות בחברה הערבית מועסקות ברשויות המקומיות. האחרות מועסקות בארגונים וולונטריים, ארגוני נשים ברובם. ההעסקה של עובדות סוציאליות קהילתיות בתוך עמותות וארגונים פמיניסטיים בחברה הערבית מחזקת את גישת ההעצמה שארגונים אלה דוגלים ומאמינים בה. כיום פועלים במגזר הערבי 50 ארגוני נשים ויותר. רובם עוסקים במתן מענה לבעיות ייחודיות שנשים מתמודדות עמן, כגון מחסור במעונות לילדים, אלימות

במשפחה, פגיעות מיניות, סיוע לאימהות חד-הוריות וייעוץ משפטי. מיעוטם עוסקים בענייני שלום וביטחון (תותרי, 2011).

בחברה הפלסטינית בישראל נערכו אך מחקרים ספורים על העשייה הקהילתית של עמותות וארגונים וולונטריים פלסטיניים (גאנם ומוסטפא, 2009; זועבי, 2009). נמצא שהעשייה הקהילתית העיקרית שלהם התמקדה בבניית הזהות האישית, החברתית והפוליטית של הפלסטינים בישראל ובחזוקה (Baladna Association, 2014). עוד נמצא שהם הקימו מיזמים להגברת המודעות הקהילתית לאלימות מינית – קו סיוע לנפגעות תקיפה מינית, סדנאות להעלאת המודעות לנושא באוניברסיטאות שונות בארץ וקבוצות להעצמה אישית וקהילתית (Assiwar Association, 2013; Kayan Feminist Organization, 2012). עד כה לא נערכו מחקרים על עבודתן של עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות במדינת ישראל, על חוויותיהן ועל המשמעויות שהן מייחסות לעבודתן. בכך עסק המחקר המתואר במאמר זה.

שאלות המחקר

אילו חוויות עוברות בעבודתן עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות?
עם אילו אתגרים וקשיים מקצועיים, מגדריים ופוליטיים עליהן להתמודד?

שיטת המחקר

המחקר נערך בשיטה איכותנית-ביקורתית. הוא נבנה מתוך גישה ביקורתית פמיניסטית. חוקר הנוקט גישה ביקורתית מקשיב לשיח של הנחקרים ורואה בו מקור מידע מרכזי, אך בוחן אותו במבט שיש בו קריטריונים חיצוניים ביקורתיים (שקדי, 2011). המחקר הביקורתי רואה בידע כוח; הוא חותר לחשוף את הכוחות המחלישים יחידים וקבוצות והמונעים מהם לשלוט בהחלטות המעצבות את חייהם (Kincheloe & McLaren, 2005). מחקר המושתת על הגישה הביקורתית מבקש "לתת קול" לקבוצות מודרות ולאפשר להן להשמיע את סיפורן, ובכך למחות נגד הקבוצות ההגמוניות המקבעות את הסדר החברתי הנוהג. עוד הוא מבקש לשחרר את בני האדם מכבלי הידע והשיח המקובלים בחברה, כמו גם מכבלים פוליטיים וחברתיים, לאמץ מבט ביקורתי ולהתגייס לשינוי המבנה החברתי, הפוליטי, התרבותי, הכלכלי, האתני והמגדרי (Guba & Lincoln, 1998; Kamberelis & Dimitriadis, 2005).

מחקר פמיניסטי ביקורתי מבקש לשחרר את הנשים מראייה אוטומטית של הגברים כבעלי השליטה בחברה. מדור לדור מעבירות נשים מסרים גלויים וסמויים, המקדשים והמנציחים את מקומן הלא שוויוני בחברה (שקדי, 2011). הביקורת הפמיניסטית קוראת תיגר על מצב

לא שווינוי זה. היא מבקשת להראות לנשים שהן יכולות להגשים את עצמן, בארגון שונה של החברה, ולחשוף את המוסדות ואת התהליכים החברתיים שהביאו לכך שנשים מקבלות את העליונות הכלכלית של הגברים (Grbich, 2007; Travers, 2001).

המרואינות

במחקרים הנעשים בגישה הביקורתית יש חשיבות יתרה לבחירת המדגם. נדרש מדגם מכוון המורכב מנחקרים המייצגים באופן המיטבי את האוכלוסייה שהמחקר מתמקד בה, ואשר יש באפשרותם ללמד אותנו על התופעה הנחקרת (Stake, 2005). ראינו אפוא 15 עובדות סוציאליות קהילתיות ערביות פלסטיניות אזרחיות מדינת ישראל, בעלות ותק של שלוש שנים לפחות בעבודה קהילתית. המשתתפות אותרו בשיטת "כדור השלג" – חברה מביאה חברה. כדי להגיע לגיוון רב ככל האפשר, נבחרו המשתתפות מאזורים שונים בארץ (צפון, מרכז וירושלים) ומדתות שונות (מוסלמיות, נוצריות ודרוזיות). חלקן עבדו ברשויות מקומיות, וחלקן בעמותות ובארגונים וולונטריים. הרציונל של בחירת עובדות עם ותק של שלוש שנים לפחות היה חשיבות ניסיון המצטבר. לחוקרים הבוחרים במחקר הביקורתי יש ידע על התופעה הנחקרת. לכן הם בוחרים נחקרים המוכנים לנהל עמם שיח ולהיפתח לתובנות חדשות שיציגו להם בדבר הכוחות המשפיעים על תודעתם, בלי שיחשו מאוימים לנוכח תובנות אלה (שקדי, 2011). ומכיוון שבמחקר זה ידענו מראש שהנחקרות נתונות להשפעות פוליטיות, לאומיות, מגדריות וכלכליות, השפעות שהן חלק מהמטען האפיסטמולוגי והפוליטי שלהן (Kincheloe & McLaren, 2005), בחרנו מלכתחילה עובדות קהילתיות שהיו מודעות לטענתן להשתייכותן למיעוט מקופח ולהשפעות הפוליטיות, הלאומיות והמגדריות שהיו נתונות להן.

מכיוון שמספרן של העובדות הסוציאליות הקהילתיות הפלסטיניות בישראל נמוך מאוד יחסית, הכירו החוקרות אישית את חלקן, היכרות שהייתה עלולה לפגוע באמינות המחקר. כדי למנוע זאת ולנטרל ככל האפשר את השפעת ההיכרות האישית, ניתנה למרואינות האפשרות לתאר את חוויותיהן באופנים שונים ובמקרים מסוימים נשאלו השאלות בנוסחים שונים.

איסוף הנתונים

שאלות המחקר בגישה הביקורתית נותנות ביטוי להקשרים חברתיים, פוליטיים ותרבותיים מזה, וקשובות לעולמם הייחודי של הנחקרים מזה. בשלב איסוף הנתונים במחקרים ביקורתיים החוקרים תופסים עמדה של "תצפיתנים משתתפים", כלומר מנסים להשפיע על עיצוב המציאות ועל תודעתם של הנחקרים (Travers, 2001). במחקר זה אספנו את הנתונים באמצעות ראיונות עומק מובנים למחצה שהיו מורכבים משני חלקים: החלק

הראשון כלל שאלון קצר על מאפייניהן הסוציו-דמוגרפיים של הנחקרות. החלק השני התבסס על שאלות מפתח בנושאים שחשיבותם למטרות המחקר התבררה מתוך הספרות, והם גובשו מתוך תובנותיהן של החוקרות באשר לתופעה הנחקרת. הראיונות נשאו אופי של שיחה, ארכו 60-90 דקות ונערכו בשפה הערבית בסביבה בטוחה למראיינות. הם הוקלטו ברשמקול, תומללו ותורגמו לעברית, כדי לבחון את הדברים ולנתח את הנתונים ככל שיידרש ובכל עת, וכדי להעמיד את מאגר הנתונים לבחינתם של עמיתים ואנשי הקהילה האקדמית.

עיבוד הנתונים

שתי החוקרות ניתחו את הראיונות בשלושה שלבים: בשלב הראשון הן קראו אותם פעמים מספר, כדי להגיע להיכרות אמפתית מעמיקה עם התכנים שהעלו המראיינות (Moustakas, 1994). בשלב השני הן זיהו את קטעי הריאיון ומיינו אותם ל"יחידות משמעות" בהתאם למטרות המחקר ולשאלותיו (Strauss & Corbin, 2008). בשלב השלישי הן קיבצו אמירות דומות וחילצו מהן תמות שהיוו את השלד הקונספטואלי של המחקר (שקדי, 2003; Creswell, 1994).

החוקרות

במחקר ביקורתי יש חשיבות רבה לפרספקטיבה של החוקרים ולהשקפת עולמם (Guba & Lincoln, 1998). החוקרת הראשונה, ערבייה פלסטינית ילידת הארץ, עבדה ארבע שנים בקירוב כעובדת סוציאלית קהילתית עם נוער בסיכון וריכזה את קו החירום לנפגעות תקיפה מינית בעמותת אל סיואר, עמותה ערבית פמיניסטית בחיפה. מזה ארבע שנים היא עובדת כיועצת ביחידת קידום סטודנטים בטכניון. החוקרת השנייה, יהודייה ישראלית, היא עובדת סוציאלית מומחית בתחום העבודה הקהילתית. מזה שנים רבות היא עוסקת, הן בשדה והן באקדמיה, בקהילות, ברב-תרבותיות, בהדרה חברתית ובזכויות אדם. שתי החוקרות מחזיקות השקפת עולם פמיניסטית ביקורתית, שהייתה חלק בלתי נפרד מהמחקר.

אמינות המחקר

שלושה כלים סייעו לייצר מחקר אמין: (1) שימור שרשרת עדויות של נתונים ומסמכים – שמרנו את כל התמלילים, את כל הראיונות וכל מידע רלוונטי אחר, כגון מסמכים ותזכירים. בד בבד ערכנו יומן רפלקטיבי, כדי לשמור על האיזון בין ההיבט התיאורטי הביקורתי של המחקר לבין השיח של הנחקרות והתופעה הנחקרת (Mason, 1996). (2) פרשנות ביחד עם משתתפות המחקר (member checking) – כדי לקבל אישור שהבנו נכונה את דברי המראיינות, דאגנו ללמוד במדויק את פרשנויותיהן ואת תפיסותיהן בעזרת שאלות הבהרה,

שאלות פתוחות, בקשות למתן הסבר נוסף, שיקוף. (3) תיאור עשיר (thick description) – בשונה מתיאור דליל (thin description) המסתפק בציון עובדות בלבד, הבאנו במחקר זה, באמצעות ציטוטים מתאימים של משתתפות המחקר ודיון מושגי גלוי עם עמיתים, תיאור עשיר הכולל מידע על ההקשר התרבותי, החברתי והפוליטי של התופעה הנחקרת, על כוונותיה ועל משמעויותיה וכן על התפתחותה. כך יכולנו לבחון עד כמה משכנעים טיעוני המחקר ומסקנותיו (שקדי, 2003).

ממצאים

ניתוח הראיונות העלה שהעובדות הסוציאליות הקהילתיות הפלסטיניות ניצבות לפני שלושה סוגי אתגרים מרכזיים: מקצועיים, פוליטיים ומגדריים.

אתגרים מקצועיים

ההכרה במקצוע העבודה הסוציאלית הקהילתית בחברה הערבית: אחדות מהמראיינות ציינו שיש להן קושי מקצועי בגלל העדר ידע מקצועי אקדמי אודות העבודה הקהילתית בחברה הערבית. רבות מהן ציינו שהעדר הערכה מספקת למקצוע בחברה הערבית הוא מכשול מבחינתן:

אני זוכרת, כשסיימתי ללמוד תואר ראשון בעבודה סוציאלית קהילתית והתחלתי לחפש עבודה בהתלהבות, הייתי בריאיון עבודה באחד המתנ"סים ביישוב ערבי בצפון. בתחילת הריאיון הצגתי את עצמי בגאווה כעובדת סוציאלית קהילתית, ואז המנהל הביט בי במין מבט כזה של חוסר הבנה ושאל אותי: "מה זה אומר עובדת סוציאלית קהילתית? מה למדת? חינוך או עבודה סוציאלית?" (רנאד)

בכלל, רוב המשרות ביישובים הערבים, והכוונה היא במחלקות לשירותים חברתיים, מאוישות על ידי עובד סוציאלי שעובד בעוד תחום, נוער, נשים או קשישים [צוחקת]. זה סוג של חלקי משרה/השלמת משרה שלא מייחסים לה משמעות. לא לשכוח שיש יישובים שאין בהם את הפונקציה הזאת בכלל, וקשה מאוד למצוא משרה רלוונטית, כי אין את ההגדרה הזאת "עבודה קהילתית" (חנאן).

חלק מהמראיינות גרסו שהעדר המודעות לעבודה הקהילתית נובע ממדיניות ממשלתית מפלה בסוגיית הפיתוח הקהילתי ביישובים הערביים. הן טענו, שאין מדינת ישראל מעוניינת לחזק את הקהילתיות ביישובים הערבים, ולכן אינה עושה למען קידומה. הן ראו התנהלות זו

כאחד ההיבטים של המדיניות העוינת והמפלה שהמדינה נוקטת כלפי החברה הערבית בישראל.

פער עצום בין התיאוריה לפרקטיקה: היו מרואיינות שטענו שהידע המצוי בספרות הוא ידע מערבי שקשה ליישמו בעבודה עם החברה הערבית, שהספרות והמחקר העוסקים בעבודה קהילתית אינם רלוונטיים למאפייני החברה הערבית ואינם מותאמים לצרכיה.

היה קשה מאוד כשהחלתי לעבוד. החומר שלמדנו באוניברסיטה בכל מה שקשור לעבודה קהילתית לא מתאים למאפייני החברה הערבית. יש פער עצום בין התיאוריה לבין הפרקטיקה. אני מרגישה שאין לי כלים, וחסר לנו מאגר ידע שמתאים לאוכלוסייה הערבית (חנה).

אני תמיד מחפשת מחקרים על העבודה הקהילתית וההתארגנות הקהילתית. יש הרבה חומר בתחום, ואי אפשר להתעלם מזה שמתפתחות הרבה גישות ודרכי פעולה חדשות. אבל זה לא רלוונטי לכפרים הערביים הקטנים. הידע הקיים היום באקדמיה הישראלית הוא ידע שמבוסס על ידע אמריקני, ואין לו שום קשר למה שקורה פה (ריהאם).

קושי למצוא בחברה הערבית משרת עובדת קהילתית: המרואיינות ייחסו קושי זה לשני גורמים מרכזיים. הראשון היה, כאמור, העדר מודעותה של החברה הערבית לחשיבות העבודה הקהילתית ולמשמעותה. הגורם השני הוא שאין מדינת ישראל מייחסת חשיבות לפיתוח העבודה הקהילתית בחברה הערבית. ניתן לראות זאת הן בתקציבים הזעומים שהיא מקצה לה והן בהקצאה הלא הוגנת של תקני עבודה קהילתית, המעדיפה את היישובים היהודיים על הערביים. ניתוח דברי המשתתפות העלה שתוצאת האפליה הזאת היא הקצאת תקנים חלקיים בלבד לעבודה קהילתית ביישובים ערביים במקרה הטוב או אי הקצאתם כלל במקרה הרע. אם כן, דווקא במקומות שיש בהם צורך בעבודה קהילתית ודרישה לפעילויות קהילתיות, להתארגנות ולבנייה של חוסן קהילתי לא מוקצים תקנים לעובדים קהילתיים.

אתגרים פוליטיים

בניית שיתופי פעולה עם מוסדות וארגונים ישראליים-יהודיים: העובדות הסוציאליות הקהילתיות הפלסטיניות יודעות ששיתופי פעולה אלה עשויים לסייע להרחיב את מעגל העשייה הקהילתית בחברה הערבית. ואולם אין הן מסוגלות ולא רוצות לשתף פעולה עם ארגונים ישראליים התומכים, במישרין או בעקיפין, בסדר יום פוליטי ימני.

את לא יכולה, למשל, לבנות שיתוף פעולה עם כל עמותה בישראל. יש עמותות שלא מכירות בסיפור של העם הפלסטיני, לא מכירות ב"אל-נכבה", לא מכירות בזכות שלנו לחיות כאן, לא מכירות בזכויות שמגיעות לנו. אני

נמנעת מלקדם שיתופי פעולה עם עמותות וארגונים כאלה. זה עולה לי ביוקר (רנאד).

חנאן הדגישה שעבודתה היא תולדה של אמונות, ערכים ואידיאולוגיה פוליטית, ולכן קשה לה לכונן שיתופי פעולה עם עמותה או ארגון התומכים בכיבוש:

כשאת בוחרת להיות עובדת קהילתית, את יוצאת מנקודת הנחה שזה פועל יוצא של הזהות שלך, כלומר כל הערכים, האמונות והאידיאולוגיה שאת דוגלת בהם. בקיצור, לא ניתן להפריד ביניהם. אני כמנהלת עמותה, למשל, לא יכולה לקדם ולבנות שותפות בקהילה עם עמותות וארגונים ישראליים, אפילו הממשלתיים, כל עוד הם תומכים בכיבוש. זה פסול מבחינתי (חנאן).

חשיפת זהותן הלאומית של עובדות קהילתיות ערביות במקומות העבודה ובפורומים מסוימים: כך אמרה עיתאב בנוגע לסוגיה זו:

הקושי המרכזי הוא התחושה שאני לא יכולה להגיד מה אני חושבת באמת. אני לא הולכת לכל כנס שמזמינים אותי אליו, נמנעת מזה. אני עובדת עירייה, אני נמנעת מאירועים גדולים, אירועים שבהם אני חייבת להביע את העמדות לפני הרבה אנשים ולהתעמת עם עמיתים יהודים על מעמדם של הערבים במזרח ירושלים, למשל. בכנות, אני נזהרת מאוד, אני לא יכולה להרשות לעצמי לדבר חופשי בפורומים מסוימים (עיתאב).

נאדא, לעומתה, לא מסכימה לעבוד במקומות עבודה שסדר היום הפוליטי שלהם ימני ובוחרת מלכתחילה לא לגשת למקומות שלא יאפשרו לה לתרגם את עמדותיה לעשייה חברתית:

כשמקום העבודה לא תומך בעמדות הפוליטיות שלי ולא מכבד אותן, כלומר לא מתנגד לכיבוש בשטחים, תומך בהמשך הבנייה בהתנחלויות, לא פועל למען שוויון מלא לאזרחים ערבים ולא מכיר בערבים כמיעוט לאומי, אני אישית לא יכולה לעבוד בו. לכן כמעט לא הגשתי מועמדות לרשויות מקומיות וגם לא למוסדות של המדינה, כי ידעתי מראש שיהיו לי הרבה חיכוכים שם (נאדא).

חלק מהעובדות הסוציאליות בוחרות לעבוד בעמותות ובארגונים חברתיים וולונטריים בחברה הערבית, משום שבהם הן זוכות לחופש ביטוי גדול יותר ולמרחב פעולה נדיב יותר מאלה שיקבלו במוסדות ממשלתיים וברשויות מקומיות. עמותות וארגונים חברתיים בחברה הערבית יאפשרו להן, לדבריהן, להביע דעות פוליטיות, להשתתף בארגון מחאה נגד מדיניות מסוימת ועוד כיוצא באלה. הממצאים הראו שהעובדות הסוציאליות ברובן פונות לעבודה בעמותות ובארגונים לא-ממשלתיים בשל התנגדותן לקחת חלק במדיניות הממסד המתאפיינת

לדעתן בריכוזיות, באפליה ובאי צדק חברתי מכוונים. עמותות וארגונים אלה הם מפלט מבחינתן ומרחב שבו הן יכולות לחולל שינוי בלי לוותר על אמונתיהן ועל האידיאולוגיה הפוליטית שלהן. היו בהן שהעלו גם דילמה של כפל נאמנויות כקושי פוליטי שהן מתמודדות עמו בעשייתן המקצועית. רבות מהן טענו שהן חוות דילמת כפל נאמנויות באינטראקציה עם הקהילה ועם האנשים שהן עובדות עמם.

המרוויינות העובדות ברשויות המקומיות טענו שיש קושי בכך שהן נמנות עם אותו ממסד שכנגד מדיניותו הן מעוררות מחאה מקומית:

את מי את מייצגת? את מייצגת את הממסד? את הרשות המקומית? את האנשים? או רק את עצמך? זאת שאלה שתמיד מעסיקה את האנשים שאני עובדת איתם. את ערבייה שמייצגת את המדינה שמפלה אותם ואותך? או את העירייה שלא משתפת פעולה? את עובדת של העירייה, אבל העירייה לא משתפת איתם פעולה; נו, את מי את מייצגת? זו שאלה שמבלבלת אותי (אחלאם).

גם חמדיה, עובדת עירייה, העלתה את דילמת כפל הנאמנויות, אך בחרה במודע לבנות שיתופי פעולה עם ארגונים מהמגזר השלישי, משום שבהשוואה אליה יש לארגונים אלה, לדעתה, סמכויות רחבות לערער על החלטות שונות:

אני עובדת עירייה באגף הקהילתי, ותמיד שואלים אותי אם אני בעד ראש העיר או נגדו. מצד אחד הלקוחות שלי הם האנשים, הקהילה, החברה, אבל מצד שני אני מקבלת את המשכורת שלי מהעירייה. השאלה את מי אני מייצגת מעסיקה הרבה אנשים. זאת דילמה בעבודה קהילתית, במיוחד כשאת ערבייה (חמדיה).

דילמת כפל הנאמנויות רווחת ובלתי נמנעת אצל עובדות קהילתיות העובדות במסגרות ממסדיות, אבל נראה שאצל עובדות קהילתיות פלסטיניות היא מחריפה אף יותר, כשעליהן להתמודד עם אי ההבנה של מעמדן הלאומי כנשים ערביות פלסטיניות, עם אי הרגישות כלפיהן ועם אי ההתחשבות בעמדותיהן הפוליטיות וברגשותיהן כלפי המצב הפוליטי. נאדא אמרה שמחאת 2011 הייתה התארגנות חברתית שבאה לערער כביכול על המדיניות הכלכלית-הפוליטית של הממסד, אבל מנקודת מבטן של עובדות קהילתיות ערביות רבות, לא ייצגה מחאה זו את האוכלוסייה הערבית, ולא הייתה רגישה פוליטית לצרכיה.

כשהייתה מחאה חברתית ב-2011, אני אישית לא השתתפתי בה, למרות שהיו הרבה קריאות להשתתף. נכון שהיו הרבה דברים משותפים לי וליוזמי המחאה החברתית, אבל היו גם הרבה הבדלים. הם דרשו להוריד את מחירי הדיר, ולנו לא מקצים אדמות כדי שהיישובים יתרחבו, אלא קובעים לנו מראש תחום שיפוט מצומצם, שלא ניתן לעבור אותו. ומי שעובר אותו,

הורסים לו את הבית, אבל בו זמנית מקימים סביבנו מכל כיוון יישובים קהילתיים חדשים שמיועדים לאוכלוסייה היהודית. אז בשביל מה להשתתף? פנינו אני וכמה עובדות קהילתיות למארגני המחאה וביקשנו שייקחו את זה בחשבון, אבל הם לא נענו לבקשותינו, ובאמת חבל (נאדא).

השלכות ההיבט הפוליטי-הכלכלי:

המרוויינות ציינו את התקציב הנמוך שהמדינה מקצה לחברה הערבית, תוצר של מדיניות כלכלית-פוליטית מפלה. התקציבים שהמדינה מקצה לחברה הערבית בתחום הרווחה והתרבות זעומים בהשוואה לתקציבים שהיא מקצה ליישובים היהודיים ומשפיעים על תפקודן. רימה הביאה נתונים שהמחישו איך אפליה על רקע לאומי מחבלת בעבודתה:

אגב, את מוזמנת לעיין במחקר שעשו במרכז המחקר והמידע של הכנסת ביוזמתו של חבר הכנסת ד"ר באסל גטאס, ולראות איך היישובים הערבים, שהם כ-15% מכלל היישובים בישראל, עם שיעור העוני הגבוה ביותר במדינת ישראל, קיבלו רק 2% מתקציב הרווחה של המדינה ו-3% מתקציב התרבות... תקציבים מצחיקים באמת. ובאים אליי בטענות ומתחילים לשאול "למה יש אצלכם תחלופה גבוהה של עובדים קהילתיים?" כי זה פשוט שוחק! כשאין תקציבים, את לא יכולה לשמר את הקהילה לאורך זמן, את לא יכולה לתכנן הלאה... פשוט מאוד. זו הנוסחה.

גורמים פוליטיים מעכבים:

חלק מהעובדות הקהילתיות טענו שגורמים פוליטיים חוסמים, במישרין או בעקיפין, את רצונה של החברה ושל אנשיה לשתף פעולה, לקחת חלק נכבד בעבודה קהילתית ובתהליכים קהילתיים, להתמיד ולחולל שינוי. מטרת העבודה הקהילתית, מנקודת מבטן, היא ללמד אזרחים כיצד להשתתף בתהליכים פוליטיים, כדי להגביר את מעורבותם בקבלת החלטות המשפיעות על חייהם. העבודה הקהילתית אמורה לסייע לאנשים לצאת מהאדישות שמקורה בחוסר אונים ובהעדר פניות נפשית-רגשית, להתארגן, לגבש עמדות ולהביע את עצמם בפומבי. ואולם לדברי העובדות הקהילתיות האזרחים הערבים נמנעים מפעילות קהילתית-פוליטית משתי סיבות עיקריות: הם מפחדים מהמסד ומהמחיר הכרוך בפעילות כזאת; אין להם ולו תחושה מינימלית של ביטחון קיומי.

כדי שחברה מסוימת תשאף לשינוי חברתי בתוכה, היא צריכה להרגיש ביטחון בקיום הפיסי. מדיניות הממשלה מאיימת על המיעוט הפלסטיני בישראל: יש איום כלכלי, למשל כשלא מעסיקים ערבים בכל מקום, אין מקומות עבודה, תקציבים עלובים וכדומה; איום פיסי שמתבטא בהריסת

בתים, באלימות מצד המשטרה בהפגנות וכדומה, ואיום ביטחוני כשמדברים על טרנספר (חנה).

רולא חיזקה את דבריה של חנה:

אני מנחה הרבה קבוצות בנושאים כמו מיניות, זהות מינית, זהות מגדרית, קבלת האחר, השונה. שם אני מרגישה את הקושי. הפלסטינים בישראל לא פנויים רגשית ונפשית לנושאים כאלה, לא פנויים להתעסק עם נושאים שנחשבים "משניים" מבחינתם. בואי נודה, אם הורסים בית של מישהו ואין לו מקום עבודה, הוא יכול לחשוב על העצמה אישית וקהילתית? אין לו פניות רגשית ומוכנות לחשוב על זה (רולא).

נאדא ציינה את חוסר המוטיבציה של אזרחים כקושי שניצב לפני כל עובד קהילתי באשר הוא, אבל ייחסה את הימנעות האזרחים הערבים מהשתתפות בתהליכים פוליטיים לחשש לאבד את מקור פרנסתם:

האתגר בעבודה קהילתית הוא שאנשים מפחדים לערער על החלטות ממסדיות. הרוב מפחדים להפגין ברחוב, מפחדים להתארגן ולצאת נגד העירייה. הם חושבים שזה עלול לפגוע בעבודה ובפרנסה שלהם, והיו כמה מקרים של פיטורים בעקבות הבעת דעה או השתתפות בהפגנות פוליטיות (נאדא).

אתגרים מגדריים: האם ניתן להוביל שינוי ממקום של דיכוי?

בראיונות הושמעו קולות רבים שהצביעו על האתגרים המגדריים שעובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות נדרשות להתמודד עמם. אחת השאלות שהעסיקו חלק גדול מהמראיינות הייתה אם ניתן להוביל שינוי ממקום של דיכוי. האתגר הראשון הוא לצאת מתוך המעמד המקופח שהן נמנות עמו לתחום עיסוק התובע מהן יכולת ליזום, להנהיג, להוביל שינויים. האתגר השני הוא לערער על הסטריאוטיפ המגדרי. עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות חוות בעבודתן דואליות: תפקידן להניע את האנשים המדוכאים בחברה לשאוף לשינוי בחייהם, לעזור להם לממש את הפוטנציאל האישי שלהם ולדרבן אותם לקחת חלק בהשפעה על החלטות ממסדיות, אבל הן עצמן טרם השיגו במלואן את דרישותיהן ואת זכויותיהן. כך אמרה רימה בהקשר זה:

הפרדוקס הוא שאת מנחה אנשים, מלווה אותם, מובילה אותם ומעודדת אותם להשתתף בתהליכים פוליטיים, ואת כאישה ערבייה פלסטינית וכעובדת קהילתית מרגישה שאת עדיין מקופחת ומדוכאת, ועוד לא הצלחת לשנות את המיקום שלך מבחינה חברתית, כלכלית ופוליטית (רימה).

עיתאב דירגה את מעמד האישה הפלסטינית העוסקת בעבודה קהילתית במקום נמוך מאוד, "סוג ד" לדבריה:

קשה להיות אישה פלסטינית ועובדת קהילתית באותו הזמן. נשים ערביות פלסטיניות מקופחות בחברה שלהן, שהיא חברה פטריארכלית, גברית. גם המדינה מתייחסת אלינו כאזרחים סוג ב, כי אנחנו ערבים, וגם כסוג ג, אנחנו נשים, ולדעתי יש גם סוג ד – אישה פלסטינית עובדת קהילתית, שפועלת כדי לערער את המצב הקיים ולא מקבלת את מה שקיים כמובן מאליו. בעיני הממסד היא אישה פלסטינית חסרת משאבים, חסרת כוחות, וזה מתבטא בהקצאת משאבים, תקציבים, תקנים וכדומה. ובעיני הקהילה העובדת הסוציאלית מייצגת את הממסד, ואסור לתת בה אמון, והיא מזניחה את המשפחה שלה ועובדת עד לשעות מאוחרות (עיתאב).

אי אפשר להתעלם מיחס הקהילה לעובדות הקהילתיות. הן נמצאות, לדבריהן, תחת פיקוח חברתי וחשופות לשאלות רבות בכל הנוגע לחייהן האישיים, לשאיפותיהן ואף לתפקודן כנשים וכאימהות.

חברי הקהילה מרשים לעצמן לחדור למרחב האישי שלהן ולהביע את דעתם בנוגע לבחירתן המקצועית. פעמים רבות הם עוטפים ביקורת, ציפיות ודרישות במסווה של הבנה והכלה:

לא עדיף לך לעשות הסבה מקצועית ליועצת חינוכית? לפחות תחזרי הביתה יותר מוקדם! ככה הם שואלים אותי... האנשים חושבים שככה הם מתחשבים בי ומכילים אותי, אבל זה מסתיר הרבה סיסמאות מתסכלות והרבה ציפיות מעבר (חנאן).

עכשיו את רווקה, ומתאפשר לך לעסוק בעבודה קהילתית בשעות לא שגרתיות, אבל כשתתחנני, יהיה לך קשה מאוד להישאר במקום הזה. איפה תשאירי את הילדים שלך בשעות האלה? איך את יכולה לעזוב אותם כל יום בשעות אחר הצהריים? (עיתאב)

אתגר אחר היה ערעור הסטריאוטיפ המגדרי הנשי. רוב העובדות הסוציאליות קהילתיות שהשתתפו במחקר הודו, שאישה ערבייה העוסקת בעבודה סוציאלית קהילתית אכן שותפה לשבירת הסטריאוטיפים המגדריים המוצמדים לאישה בחברה הערבית, ושזה אחד האתגרים העומדים לפנייהן:

החברה הערבית רואה בעבודה סוציאלית פרטנית מקצוע מבורך, והרבה משפחות ערביות מעודדות את הבנות ללמוד אותו, כי הוא מקצוע אמפתי, מכיל, חם, עם צביון נשי. אבל עבודה קהילתית דורשת מנהיגות, אישיות חזקה, ראייה אסטרטגית ארוכת טווח, יכולת ניתוח, פיתוח ותכנון, כושר

ביטוי ויכולת להוביל תהליכים קהילתיים. אישה ערבייה עם תכונות כאלה מעוררת הרבה חששות ומחלוקות סביבה, ולפעמים הרבה התנגדויות אליה. והיא באמת שוברת את הסטריאוטיפ המקובל בחברה הערבית, שאישה צריכה להיות עדינה, חמה, רכה, קונפורמיסטית וגם פסיבית (רוזאן).

עובדת קהילתית רווקה, צעירה שבאה לשכונה לחולל שינוי? להפגין מנהיגות? לעזור לפעילים להתארגן? זה מקום לא מובן מאליו בכלל וגם לא צפוי. בהתחלה הרבה גברים בשכונה זלזלו בי והדירו אותי. היה להם מאוד קשה לקבל אישה שמובילה תהליך, שיש לה דעה, שמגייסת אנשים, מפעילה אותם. זה אתגר לא פשוט, הם לא רגילים לזה (ניבין).

ניתוח הממצאים העלה שאין התאמה בין דרישות מקצוע העבודה הקהילתית לבין הציפיות שיש לחברה הערבית מהאישה הערבייה. כמקצוע חוצה גבולות הוא מנוגד לסטריאוטיפ הנשי וקורא עליו תיגר. על כן הוא מציב לפני העובדות הסוציאליות הקהילתיות מכשולים רבים, ומחזק עוד יותר את זרותן ואת בדידותן בזירה הציבורית.

דיון

מטרת המחקר שנערך בגישה הביקורתית הייתה "לתת קול" לקבוצה מודרת – עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות – לאפשר להן להשמיע את סיפורן ולמחות בדרך זו נגד הקבוצות ההגמוניות המקבעות את הסדר החברתי הנוהג. המחקר נתן להן מקום לבטא את תפיסותיהן בנוגע לעבודתן ולארגונים המקצועיים הניצבים לפניהן ולשתף בחוויותיהן. המשתתפות הצביעו על שלושה סוגי אתגרים: מקצועיים, פוליטיים ומגדריים.

האתגרים המקצועיים משקפים פער בין התיאוריה הנלמדת באקדמיה לבין הפרקטיקה. רוב העובדות הסוציאליות טענו שבעבודה הקהילתית אין התאמה בין הידע המקצועי שהן רוכשות בתהליך החברות המקצועי באוניברסיטה לבין המציאות שמחכה להן מחוץ לכתליה. הן ציינו שגוף הידע שמקנה האקדמיה בישראל בעבודה סוציאלית קהילתית מביא מאפייני תרבויות וקהילות מערביות, אך לא את מאפייניה של החברה הערבית הפלסטינית ואת מעמדה הפוליטי והכלכלי בישראל. ממצא זה מחזק את טענתם של חוקרים שונים ששיטות ההתערבות בישראל, הן הפרטניות והן הקהילתיות, פותחו בחברות מערביות, אך אין הן רגישות למאפייני המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל. זאת ועוד, שיטות התערבות, שהתפתחו בחברות אינדיבידואליסטיות, במיוחד בעבודה עם נשים, לא מותאמות לעבודה עם נשים בלימודיהן ציינו העובדות הסוציאליות במחקר זה, שאף שהשתלבו בתואר הראשון בלימודי הכשרה מקצועית קהילתית, עדיין לא הרגישו שהן מיומנות מספיק בכלים ובשיטות

התערבות קהילתיות, כדי ליישם אותם בשדה. העבודה הסוציאלית שמה דגש על פיתוח תפיסת עולם חברתית ועל ערכים של חופש, אוטונומיה והעצמה. ערכים אלה יכולים לעורר סתירות וקונפליקטים בין הסטודנטים לבין עצמם, ובינם לבין מערכות חברתיות מרכזיות בחייהם. שפירו (2010) אמר, שהגישות המערביות במקצועות הטיפול נכשלות לעתים קרובות, כשהן מציעות נקודות מבט תיאורטיות וכלים לעשייה טיפולית רגישה לתרבות, אוניברסלית ומכוונת לפרט. כשל זה בולט בישראל בקונפליקטים המתעוררים בלימוד בין הערכים התרבותיים-הקולקטיביים של הסטודנטים הערביים לבין הערכים האינדיבידואליים של החברה היהודית (ג'ראסי, 2012).

האתגרים הפוליטיים הניצבים לפני עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות נוגעים לדילמת "כפל הנאמנויות", המאפיינת את העבודה הסוציאלית קהילתית. מדובר בדילמה אתית ובבחירה בין שתי פעולות שכל אחת מהן מבוססת על ערך מקובל ונכון, אך לא ניתן לנקוט את שתיהן בעת ובעונה אחת (סדן, 2009; Loewenberg & Dolgoff, 2002; Hardina, 1992). התמודדות עם דילמות אלו היא חלק מהמקצוע שבו נדרשות אחריות והתמודדות במצבי אי ודאות (Blumenfield & Lowe, 1987).

קונפליקט הנאמנות מתעורר, כשהעובדים הסוציאליים חשים מחויבים לעזור ללקוחותיהם לנקוט צעדים נגד המדיניות הממשלתית המפלה, בעודם מחויבים רשמית למסד המשלם את שכרם (Korazim-Korosy, 2000). כאשר העובד הסוציאלי לכוך בין מחויבותו לאנשים שאיתם הוא עובד לבין מחויבותו למעסיק, על פי רוב הוא יתקשה להכריע באיזה צד יבחר, ובמצב זה גדל הקונפליקט שהוא נמצא בו (Buchbinder, Eisikovits, & Karnieli, 2004). הקוד האתי של העובדים הסוציאליים מתייחס, הן לנאמנות ללקוחות והן למחויבות העובדים הסוציאליים לשירות המעסיק. עובדים סוציאליים מחויבים "לפעול במסגרת תפקידם למתן שירות אנושי ובלתי מפלה, ועליהם להתריע כאשר עיקרון זה אינו נשמר" (קוד האתיקה המקצועית של העובדים הסוציאליים, 1994, תקנה ג'). תקנה זו, בין היתר, היא המספקת לעובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות את הציוד לפעול מתוך חובת הנאמנות למעסיקהן לטובת האוכלוסיות שהן משרתות אותן.

ניתוח הראיונות העלה את חשיבות השפעתו של המרכיב הביטחוני-הפוליטי על הקהילות שהעובדות הקהילתיות פועלות בתוכם. היקף הפעילות הקהילתית, השותפות וההתארגנות לטובת מטרה כלשהי בחברה הערבית הפלסטינית בישראל מושפע מאוד מהמתח הביטחוני-הפוליטי שהיא שרויה בו. העובדות הסוציאליות אמרו, שלצד האי-אמון השורר בין חברי הקהילה בחברה הערבית לבין המדינה ולצד הימנעותם של חברי הקהילה מלקחת חלק פעיל בפעילויות קהילתיות כמו מחאה והתארגנות לצורך שינוי מדיניות, משחק גם הפחד לאבד את מקום העבודה ואת מקור הפרנסה שלהם. במלים אחרות: חברי קהילה רבים בחברה הערבית מפחדים לפעול על בסיס דעותיהם הפוליטיות, כי פעולה כזאת עלולה לפגוע בפרנסתם, במעמדם ובתפקידם.

השפעת המצב הביטחוני-הפוליטי על משתתפות המחקר משקפת את השפעותיהם של גורמים שונים על פרקטיקת העבודה הקהילתית בחברה הערבית. חברי הקהילות מביעים, לדברי העובדות הקהילתיות, אי אמון, הן בכוח השפעתה של העבודה הקהילתית, גם בשל הפחד מפני ענישה על פעולה קהילתית, והן ביכולתה של אשת מקצוע צעירה להתמודד עם המחסומים האלה. ממצאים אלה מלמדים על יחסי הגומלין של החברה הערבית עם מערכות הרווחה בישראל. ניתן להוסיף אליהם את מורכבות המעמד הפוליטי של הפלסטינים בישראל ואת השלכות מורכבות זו על קשריהם עם המערכות של המדינה בכלל (חיידר, 2009; ח'מאיסי, 2010).

הפחד ואי האמון בממסד רוחשים לא רק בקרב אנשי הקהילה אלא גם בקרב העובדות הסוציאליות הקהילתיות פלסטיניות. התלבטותן, במיוחד של אלה הכפופות לממסד, אם לחשוף בפומבי את זהותן הלאומית ואת דעותיהן ועמדותיהן הפוליטיות מעידה על מצב של מתח, ומראה על דיכוי סמוי המופעל נגדן. עובדות סוציאליות קהילתיות העידו שהן נמנעות מלנהל דיון פוליטי בפגישות גדולים, כגון ימי עיון וימי הכשרה, וכן מעדיפות להיעדר מימי צוות גדולים שבהם יצטרכו לחשוף את זהותן ואת עמדותיהן, כי הן מודעות למחיר שהן עלולות לשלם, אם יביעו דעה פוליטית ויציגו את עצמן כערביות פלסטיניות בישראל. התלבטותן בנוגע להגדרתן האתנית קשורה לרגישות של הרוב היהודי בישראל הרואה במונח "פלסטיני" התרסה (מנאע, 2013; רבינוביץ, 1993). על המורכבות הטמונה במונח "פלסטינית" בהקשר של הגדרתן העצמית של העובדות הרחיבו מחקרים שונים; מקורה בסטריאוטיפ שלילי הקושר את הפלסטינים לאיום על ביטחון המדינה ועל אזרחיה (אבו רביעה-קוויידר ווינר לוי, 2010; בשארה, 1993; מנאע, 2013; רבינוביץ, 1993; שנהב, 2001).

אם כן, חלק גדול ממשתתפות המחקר חשות שהן נאלצות להסתיר את זהותן הפלסטינית ואת הזהותן עם גורלו של העם הפלסטיני. אלה הבוחרות להזדהות בגלוי מודעות למחירים שעלולות לשלם בדרכן המקצועית.

האתגרים המגדריים נעים על הציר שבין הדרה לשליטה, כלומר מצבן החברתי של העובדות הקהילתיות כנשים פלסטיניות לעומת מצבן החברתי כעובדות סוציאליות קהילתיות. הממצאים מלמדים, שבהיותן מנהיגות עם ראייה חברתית ופוליטית מפותחת, החיות בתוך דואליות מורכבת ובהוויה של פרדוקס מהותי, עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות מרגישות חזקות ומדוכאות בעת ובעונה אחת. מצד אחד הן אלה המלוות את האנשים המודרים בחברה, הדוחפות אותם לשאוף לשינוי בחייהם, העובדות על פיתוח כישוריהם האישיים, המקדמות את חיזוק המשאבים הפנימיים של הקהילה, את העלאת מודעותה ואת פיתוח המנהיגות בקרב חבריה. מהצד האחר הן עצמן מודרות; גם הן טרם השיגו את דרישותיהן ואת זכויותיהן המלאות כנשים, ועדיין נתקלות בקולות, הן של המדינה והרשויות והן של החברה הפטריארכלית המסורתית שהן חיות בה, המנסים להסיגן אל הזירה

הפרטית (אבו רביעה-קווידר ווינר לוי, 2010; חסן, 1999; לרנר, ארדריך ורפפורט, 2008).

מחסום מגדרי אחר הוא תקרת הזכוכית, אותו מחסום בלתי נראה אך בלתי עביר, העוצר את הנשים הפלסטיניות בשלב ביניים בסולם המקצועי, המחזק את האינטרס הגברי של החברה הפלסטינית והמסייע בשימור המבנים הפטריארכליים הגבריים הנוהגים (אבו רביעה-קווידר ווינר לוי, 2010; שפירא, 2009). החברה הערבית רואה את העובדות הקהילתיות הפלסטיניות כמנהיגות עצמאיות המתחרות על תפקידים ציבוריים וקהילתיים, נשים המנסות לשנות את מאזן הכוחות המגדרי הנורמטיבי. על כן היא מבקשת להעניש אותן על ידי עיצומים סמליים וחברתיים, כגון הדרתן ממרכז העניינים ואי שיתוף פעולה איתן (סער, 2007).

השכלתן של נשים פלסטיניות ועיסוקן בעבודה קהילתית קוראים תיגר על אופייה המגדרי של ההבחנה בין המרחב הציבורי למרחב הפרטי בחברה ערבית. מקצוע העבודה הסוציאלית, כשלעצמו, נחשב מקצוע מקובל ואף מבורך בחברה הערבית הפטריארכלית, בשל תיוגו כנשי, כלומר אמפתי, מכיל וחם. העבודה הסוציאלית הקהילתית, לעומתו, דורשת חשיבה אסטרטגית, מנהיגות, כישרון ניתוח, פיתוח ותכנון חברתי, תכונות שאינן מתיישבות עם הסטריאוטיפ הרווח על תדמית האישה. נשים חזקות בחברה הערבית "מסתכנות בדה-לגיטימציה חריפה כולל פיחות של נשיותן" (סער, 2007, עמ' 379). "רבים הסיכויים שנשים הרוכשות סמכות מן הזן הציבורי, למשל באמצעות קריירה ציבורית או פוליטית, יעוררו עוינות וייצרו לעצמן סטיגמה עד כדי ערעור סמלי של נשיותן" (שם, עמ' 383).

המורכבות שחוות נשים פלסטיניות העוסקות בעבודה קהילתית בחברה הערבית בישראל היא חלק מהמורכבות רווית המתחים והקונפליקטים שעל האישה הפלסטינית בישראל להתמודד עמה בכל הנוגע לזכויותיה (Adalah, 2011), להזדמנויות הפתוחות לפניה (אבו רביעה-קווידר ווינר לוי, 2010) ולמעמדה האישי והמגדרי (יזבק וקוזמא, 2017),

לפני סיום חשוב להזכיר שמדובר במחקר איכותני, שמספר המשתתפות בו היה קטן יחסית – עובדות סוציאליות קהילתיות המזדהות עם ההגדרה פלסטינית אזרחית ישראל, להבדיל מאלה המגדירות את עצמן כערביות בלבד, ולא כערביות-פלסטיניות. המחקר הביא את חווייתן הייחודית, הנובעת בעיקר ממעמדן של נשים פלסטיניות בישראל, מעמד שיש בו מורכבות כלכלית, אזרחית-פוליטית וחברתית-תרבותית.

מקורות

- אבו בקר, ח' (2012). המשפחה הפלסטינית. בתוך קופמן, א' ואבו בקר, ח' (עורכים), **החברה הערבית בישראל: מפלגות ובחירות, מנהיגות, תקשורת (155-270)**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- אבו רביעה-קווידר, ס' ווינר לוי, נ' (עורכות) (2010). **נשים פלסטיניות בישראל: זהות יחסי כוח והתמודדות**. ירושלים ותל אביב: הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- אברמי, ש', גל ג' ווייס-גל, ע' (2008). ועדות הכנסת כזירה לעיצוב מדיניות על ידי עובדים סוציאליים. **חברה ורווחה, כח**, 103-122.
- אהרונ, ש' (2015). **נשים, שלום וביטחון: החלטה 1325 של מועצת הביטחון בהקשר הישראלי (נייר מדיניות)**. ירושלים: שוות – המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית ומכון ון-ליר.
- בשארה, ע' (1993). על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל. **תיאוריה וביקורת**, 7, 7-19.
- גאנב, א' ומוסטפא, מ' (2009). **אלפלסטיניון פי אסראיל (הפלסטינים בישראל)**. רמאללה: מדאר.
- גורבטוב, ר', שור, י', שוגרמן, ב' וסנדר, א' (2013). **סקר צרכים בקרב עובדים סוציאליים קהילתיים**. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים, האגף לתכנון מחקר והכשרה.
- ג'מאל, א' ובסול, ס' (2014). **הנכבה הפלסטינית בציבוריות הישראלית: על תצורות ההתכחשות והאחריות**. נצרת: אעלאם – מרכז תקשורת לחברה הערבית פלסטינית בישראל.
- ג'ראיסי, ע' (2021). טיפול פסיכוסוציאלי בחברה הערבית. בתוך מ' חובב, א' לונטל וי' קטן (עורכים), **עבודה סוציאלית בישראל (עמ' 527-559)** תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, קו אדום.
- זועבי, ה' (2009). אלניסאא אל פלסטיניאת ביסוק אלעמל אל אסראילי (נשים פלסטיניות בשוק העבודה הישראלי). **ג'דל**, 4(10). חיפה: מרכז מדה אל כרמל.
- זחאלקה, ג' (1998). יפו החדשה. **מצד שני**, 13, 17-20.
- חאג' יחיא, מ' וסדן, א' (2007). נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות: סוגיות בהתערבות ובהעצמה. **חברה ורווחה, כז**(3), 423-451.
- חיידר, ע' (2009). **מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל**. חיפה: סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי.

ח'טאב, נ' (2009). "לא קל להיות אישה פלסטינית ערבייה בישראל" – קנסות מגדריים, אתניים ודתיים בשוק התעסוקה. בתוך פ' עזאיזה, ח' אבו-בקר א' הרץ-לזרוביץ וא' גאנם (עורכים), **נשים ערביות בישראל – תמונת מצב ומבט לעתיד** (עמ' 319-336). תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

ח'מאיסי, נ' (2010). **משאבי התודעה**. חיפה: סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי.

חסן, מ' (1999). הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה. בתוך ד' יזרעאלי ועמיתות, **מין מגדר פוליטיקה** (עמ' 267-305). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

יזבק, ה' וקוזמא, ל' (2017). **מעמד אישי ומגדר נשים פלסטיניות בישראל**. חיפה: פרדס. יפתחאל, א' (2000). אתנוקרטיה, גיאוגרפיה ודמוקרטיה: הערות על הפוליטיקה של ייחוד הארץ, **אלפיים, 19**, 78-105.

יפתחאל, א' (2011). אזרחות ערבית פלסטינית בישראל. בתוך א' סבאע-ח'ורי ונ' רוחאנא (עורכים), **הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה** (עמ' 125-133). חיפה: מדה אלכרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

יצחקי, ח' ובוסטין, ע' (2012). עבודה סוציאלית קהילתית בישראל: בין עבר לעתיד. בתוך מ' חובב, א' לונטל וי' קטן, (עורכים), **עבודה סוציאלית בישראל** (עמ' 228-234). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

כנען, ר' (1988). שימוש מכון בקונפליקט בעבודה קהילתית. **חברה ורווחה, 6**, 151-169. לוין-אפשטיין, נ', אלחאג' מ' וסמיונוב, מ' (1994). **הערבים בישראל בשוק העבודה**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

לרנר, י', ארדריך ל' ורפפורט, ת' (2008). לחלחל פנימה, להתבצר מבחוץ: נשים פלסטיניות ומהגרים רוסים באוניברסיטה העברית בירושלים. בתוך י' יונה וא' קמפ (עורכים), **פערי אזרחות: דיון ביקורתי על הגירה, ניהול אוכלוסין ופריון** (עמ' 24-131). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

מנאע, ע' (2013). **הזהות הלאומית של האזרחים הערבים בישראל: אפשרויות ואתגרים**. ירושלים: פורום סליפקא, הוצאת קרן אברהם.

מנוחין, י' (2010). בניית שיתופי פעולה וקואליציות לשינוי חברתי. בתוך ש' מנוחין (עורך), **אקטיביזם ושינוי חברתי** (עמ' 84-95). ירושלים: ספרי נובמבר.

סבאע-ח'ורי, א' ורוחאנא, נ' (2011). המחקר על הפלסטינים בישראל: בין האקדמי לפוליטי. בתוך א' סבאע-ח'ורי ונ' רוחאנא (עורכים), **הפלסטינים בישראל: עיונים**

- בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה (עמ' 125-133). חיפה: מדה אלכרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.
- סדן, א' (1997). **העצמה ותכנון קהילתי: תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סדן, א' (2009). **עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- סער, ע' (2007). "קויה": על נשים חזקות בחברה הפלסטינית בישראל. בתוך ח' הרצוג ועמיתות (עורכות), **דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל** (עמ' 369-393). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ע'אנב, ה' (2005). **עמדות בנוגע למעמדה וזכויותיה של האישה הפלסטינית בישראל**. נצרת: עמותת נשים נגד אלימות.
- עלי, י' וגורדוני, ג' (2009). אידיאולוגיה של חלוקת מטלות וסמכויות במשפחה הפלסטינית. בתוך פ' עזאזה, ח' אבו-בקר א' הרץ-לזרוביץ וא' גאנם (עורכים), **נשים ערביות בישראל – תמונת מצב ומבט לעתיד** (עמ' 12-22). תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.
- קאופמן, ר' (2014). חסמים ומשאבים בהתארגנות אקטיביסטית של מחוסרי דיור בשכונת מצוקה – חקר מקרה של התנחלות במקלט. **ביטחון סוציאלי**, 94, 1-24.
- קוד האתיקה של העובדים הסוציאליים בישראל. תל אביב: איגוד העובדים הסוציאליים. אוחר מ-
- <http://www.socialwork.org.il/פעילות-האיגוד/קוד-האתיקה-של-העובדים-הסוציאליים/>
- רבינוביץ, ד' (1993). נוסטלגיה מזרחית – איך הפכו הפלסטינים ל"ערביי ישראל". **תיאוריה וביקורת**, 4, 141-151.
- שחאדה, א' (2006). **איעאקת אל תנמייה: אל סיאסאת אל אקטיסאדייה אל אסראאלייה תיג'אה אל אקלייה אלקאוומייה אל ערבייה** (הגבלת ההתפתחות: המדיניות הכלכלית הישראלית כלפי המיעוט הלאומי הערבי). חיפה: מרכז מדה אל כרמל.
- שלהוב-קיבורקיאן, נ' (2003). לחסום את הנידוי: התערבות רגישת הקשר לטיפול באלימות נגד נשים. בתוך א' לשם וד' רואר-סטריאר (עורכים), **שוונת תרבותית כאתגר לשירותי אנוש** (עמ' 255-274). ירושלים: מאגנס.
- שנהב, י' (2001). פתח דבר: זהות בחברה פוסט לאומית. **תיאוריה וביקורת**, 19, 5-16.

שפירא, ת' (2009). חסימה והעצמה במרחב החינוכי ובמרחב הציבורי: נשים במערכת החינוך הערבית בישראל. בתוך פ' עזאיזה, ח' אבו בקר, ר' הרץ-לזרוביץ וא' גאנם (עורכים), **נשים ערביות בישראל – תמונת מצב ומבט לעתיד** (עמ' 291-319). תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

שפירו, ש' (2010). הכשרה לעבודה סוציאלית בישראל: מגמות וסוגיות. **חברה ורווחה**, ל (1), 29-47.

שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום**. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

שקדי, א' (2011). המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

תותרי, מ' (2011). ארגוני החברה האזרחית כאפיק להעצמת נשים ערביות. בתוך ע' רבי וא' רודניצקי (עורכים), **נשים בחברה הערבית בישראל** (עמ' 16-18). תל אביב: מרכז משה דיין.

Abo El-Nasr, M. (1991). *Obstacles to social research and social work research in developing countries* (paper presented at the fifth conference of the faculty of social work. Cairo, Egypt: Helwan University).

Adalah, (2011). *The inequality report: The Palestinian Arab minority in Israel*. Haifa: Adalah – The Legal Center for Arab Minority Rights in Israel. Retrieved from https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/upfiles/2011/Adalah_The_Inequality_Report_March_2011.pdf

Alexander, C. (1982). The international code of ethics for professional social work. In D. S. Sanders, O. Kurren, & O. Fischer (Eds.), *Fundamentals of social work* (pp. 45-45). Belmont, CA: Wadsworth.

Alinsky, S. (1971). *Rules for radicals – A pragmatic primer for realistic radicals*. New York: Vintage.

Assiwar Association (2013). *Assiwar activities report for 2013*. Retrieved from <http://assiwar.org/2014/06/19/assiwar-activities-report-for-2013>

- Baladna Association (2014). *Summary of Baladna activities and outreach from 2013-2014*. Retrieved from <http://www.momken.org/?mod=articles&ID=6774>
- Barakat, H. (1993). *The Arab world: Society, culture and state*. Berkeley CA: University of California.
- Blit-Cohen, E. & Jammal-Abboud, R. (2017). The impact of Arab Israeli culture on the characteristics of the therapeutic encounter between women social workers and fathers in Arab parent-child centers. *Journal of Social Work Practice, 31*(3), 337-351.
- Blumenfield, S. & Lowe, J. I. (1987). A template for analyzing ethical dilemmas in discharge planning. *Health & Social Work, 12*(1), 47-56.
- Braveman, B. & Suarez-Balcazar, Y. (2009). Social justice and resource utilization in a community-based organization: A case illustration of the role of the occupational therapist. *American Journal of Occupational Therapy, 63*(1), 13-23 .
- Buchbinder, E., Eisikovits, Z., & Karnieli-Miller, O. (2004) Social workers' perceptions of the balance between the psychological and the social. *Social Service Review, 78*, 531-552.
- Clarke, H. D. & Acock A. C. (1989). National elections and political attitudes: The case of political efficacy. *British Journal of Political Science, 19*, 551-562.
- Creswell, J. (1994). ***Research design: Qualitative and quantitative approaches***. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dominelli, L. (2010). Globalization, contemporary challenges and social work practice. *International Social Work, 53*(5), 599-612.
- Fisher, R. (1995). Political social work. *Journal of Social Work Education, 31*, 194-203
- Franklin, D. L. (1986). Mary Richmond and Jane Addams: From moral certainty to national inquiry in social work practice. *Social Service Review, 60*, 504-525.

- Grbich, C. (2007). *Qualitative data analysis: An introduction*. London: SAGE Publications.
- Guba, E. G. & Lincoln, Y. S. (1998). Competing paradigms in qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The landscape of qualitative research: Theories and issues* (pp. 195-220). Thousand Oaks, CA: Sage
- Gutierrez, L. M. (1990). Working with women of color: An empowerment perspective. *Social Work*, 35, 149-154.
- Hardina, D. (2002). *Analytical skills for community organization practice*. New York: Columbia University Press.
- Herzog, H. (2004). Both an Arab and a woman: Gendered racialized experiences of female Palestinian citizens of Israel. *Social Identities*, 10(1), 53-82.
- Ife, J. (2010). *Human rights from below: Achieving rights through community development*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Jabareen, Y. (2015). Reducing poverty among Arab and Muslim women: The case of Arab women in Israel. *Journal of International Women's Studies*, 16(3), 117-136.
- Kamberelis, G. & Dimitriadis, G. (2005). *On qualitative inquiry*. New York: Teachers College Press.
- Kang, W. M., Harington, P., & Park, H. J. (2015). Double empowerment: The role of the Korean community in empowering Korean older people in New Zealand. *Journal of Social Work*, 15(4), 371-389.
- Kayan Feminist Organization. (2012). Annual Report 2012. Retrieved from <http://www.kayan.org.il/Public/files/AnnualReport2012.pdf>
- Kedar, S. & Yiftachel, O. (2006). Land regime and social relations in Israel. In H. de Soto & F. Cheneval (Eds.), *Realizing property rights: Swiss human rights book* (pp. 129-146). Zurich: Urich, Ruffer, & Rub Publishing House .

- Kim, B. J., Linton, K. F., & Lum, W. (2013). Social capital and life satisfaction among Chinese and Korean elderly immigrants. *Journal of Social Work, 15*(1), 87-100.
- Kincheloe, J. L. & McLaren, P. (2005). Rethinking critical theory and qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (pp. 303-342). Thousand Oaks: Sage.
- Korazim-Korosy, Y. (2000). Toward a new balance between governmental and non-governmental community work: The case of Israel. *Community Development Journal, 35*(3), 276-289.
- Laux, H. D. & Thieme, K. (2006). Koreans in Greater Los Angeles: Socioeconomic polarization, ethnic attachment and residential patterns. In W. Li (Ed.), *From urban enclave to ethnic suburb: New Asian communities in Pacific Rim countries* (pp. 95-118). Honolulu, HI: University of Hawaii Press.
- Loewenberg, F. M. & Dolgoff, R. (1992). *Ethical decisions for social work practice*. Itasca, IL: F. E. Peacock.
- Lord, J. & Hutchison, P. (1993). The process of empowerment: Implications for theory and practice. *Canadian Journal of Community Mental Health, 12*(1), 5-22.
- Mary, N. L. (2001). Political activism of social work educators. *Journal of Community Practice, 9*(4), 1-20.
- Mason, J. (1996). *Qualitative researching*. London: Sage.
- Morck, L. (2011). Studying empowerment in a socially and ethnically diverse social work community in Copenhagen, Denmark. *Ethos, 39*(1), 115-137.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Pawlak, E. J. & Flynn, J. P. (1990). Executive directors' political activities. *Social Work, 35*(4), 307-312.

- Payne, M. & Askeland, G. A. (2008). *Globalization and international social work postmodern change and challenge*. Aldershot, England: Ashgate.
- Reeser, L. C. & Epstein, I. (1990). *Professionalization and activism in social work: The sixties, the eighties, and the future*. New York: Columbia University Press.
- Reisch, M. & Lowe, J. I. (2000). "Of means and ends" revisited: Teaching ethical community organizing in an unethical society. *Journal of Community Practice*, 7(1), 19-38.
- Rubin, H. J. & Rubin, I. S. (2008). *Community organizing and development* (4th ed.). USA: Pearson Education.
- Saleebey, D. (2006). Introduction: Power in the people. In D. Saleebey (Ed.), *The strengths perspective in social work practice* (4th ed.) (pp. 1-23). Boston, MA: Earson/Allyn & Bacon.
- Sharabi, H. (1992) Modernity and Islamic revival: The critical task of Arab intellectuals. *Contention: Debates in Society, Culture, and Science*, 4, 127-138.
- Sisneros, J., Stakeman, C., Joyner, M. C., & Schmitz, C. L. (2008). *Critical multicultural social work*. Chicago, IL: Lyceum Books.
- Stake R. E. (2005). Qualitative case studies. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed.) (pp. 443-466). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Stepney, P. & Popple, K. (2008). *Social work and the community: A critical context for practice*. Basingstoke, England: Palgrave Macmillan.
- Strandberg, C. T. & Marshall, G. (1988). Politics and social work: The professional interface. *The Social Worker/Le Travailleur Social*, 56(3), 112-116.
- Strauss, A. & Corbin, J. (2008). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

Travers, M. (2001). *Qualitative research through case studies*. London: Sage.

Wolk, J. L., Pary J. E, Weismiller, T., & Dempsey, D. (1996). Political activity in social work: A theoretical model of motivation. *International Social Work*, 39, 443-455.